

Кореляція довіри до Церкви та ідеології в ситуації постправди

Павло Кретов, Олена Кретова

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2022-10-125>

Розвідку присвячено розгляду типу кореляції між рівнем довіри до церкви як соціального інституту та боротьбою ідеологічних парадигм у межах колективної свідомості та колективної уяви. Згадана кореляція розглядається в контексті тотального впливу на соціальні та медійні процеси ситуації постправди. Критично інтерпретуються концепції постсекулярного стану суспільства під кутом зору соціокультурної динаміки та визначальних тенденцій цивілізаційного розвитку. Актуальність статті визначена релевантністю розуміння механізмів взаємодії та взаємовпливу ідеологічних конструктів і довіри до церкви як індивідуальної та групової ціннісної настанови для інформаційної безпеки суспільства та стабільного стану громадської думки і масової свідомості. Метою статті є з'ясування потенціалу впровадження настанов критичного мислення в соціальній рефлексії щодо релігії як соціального інституту і постановка питання про чергову кризову актуалізацію проблеми співвідношення розуму й віри в історії людської культури та цивілізації. Запропоновано інтерпретацію поняття постправди ґрунтовно до теми розвідки та окреслено підхід до розуміння ідеологічних конструктів як тригерів ставлення до церкви та релігії, а також форми впливу на цей процес сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Висновки містять положення, які розкривають формальний і змістовий аспекти проблеми кореляції між довірою до релігії та церкви як соціальних інститутів та ідеологіями в ситуації постправди, розглянутій як наявний стан речей. Перспективи подальших досліджень в окресленому напрямку визначаються актуальністю теми, а також необхідністю осмислення сучасною гуманітаристикою ситуативних змін механізмів взаємодії між соціальним та індивідуальним, довірою до церкви як соціального інституту як цінністю, ідеологіями як консолідуючими емоційно-раціональними комплексами конструктів (знаків, символів, ідей) та індивідуальною вірою в умовах панування постправди і кризи метанаративів.

Ключові слова: церква, релігія, довіра, ідеологія, постправда.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні філософія, соціологія релігії, релігієзнавство, філософська антропологія, а останнім часом і когнітивні лінгвістика та психологія проблематизують нові форми взаємодії ідеологічних парадигм з новими соціальними механізмами та життєвими формами людства, які виникають в процесі технологічного розвитку (4–5 етапи нтр), так і соціокультурною динамікою, ним обумовленою. Важливим у цьому контексті видається вивчення феномену постправди. Поряд з вивченням впливу цього феномена на соціальний інститут освіти¹ розгляд кореляції між ідеологічними парадигмами та довірою до релігії й церкви в суспільстві постправди є актуальним, оскільки може висвітлити не лише наявний стан речей у цій царині, але і процесуальну стратегію та динаміку суспільства як системи. Ідеться про те, що аналіз причин соціальної напруженості та моделювання кризового соціуму неможливе поза розглядом дуже тонкої межі між індивідуальною вірою як екзистенціальною підставою цілісності особистості та релігійними переконаннями, які можуть бути раціоналізованими, частково раціоналізованими та зовсім нераціоналізованими, але при цьому з необхідністю є частиною особистих світоглядних настанов і вибору певної ідеологічної парадигми. Тобто довіра до церкви (як і до релігії загалом) не є лише одним з багатьох маркерів кризового соціуму, вона є одним з визначальних показників ступеня розбалансованості системи та її готовності до деструктивних чи конструктивних змін. Маємо на увазі, що довіра до церкви та релігії свідчить не просто про ставлення до певного соціального інституту, але і про ступінь готовності окремого індивіда, соціальної групи та суспільства загалом прийняти певні смислові патерни як власні ціннісні орієнтації та опиратися деструктивному впливу зовнішніх ідеологічних атракторів, тобто обстоювати власну ідентичність на всіх її рівнях. Ступінь довіри може пов'язаний наразі, як це не парадоксально в ситуації постправди, з готовністю до критичного мислення та прийняття принципу довіри (Д. Деннет), що актуалізує фундаментальну настанову Августина та Ансельма (*Credo ut intelligam*) щодо співвідношення віри та розуміння, тобто в сучасних умовах довіра та критичне мислення можуть бути розглянуті як «два мечі» (Лк, 22: 35–38) «християнського воїна» (Е. Роттердамський).

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблематикою, дотичною до теми нашого дослідження, займалися Р. Хейз (R. V. Hays), Дж. Мануссакіс (J. Manoussakis), Г. Музакіс (G. D. Mouzakis), М. Шульга, Л. Бевзенко, А. Бойко, Н. Бойко, о. В. Вакін, о. А. Дудченко, О. Злобіна, І. Кукін,

¹ Марченко О. В., Кретов П. В., Кретова О. І. Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія». Вип. 43. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 96–102.

М. Кухта, І. Мартинюк, О. Марущак, М. Паращевін, О. Резнік, Н. Соболева, Л. Филипович, А. Шваб, Ю. Чорноморець, о. В. Фультес та ін.

Метою статті є з'ясування потенціалу впровадження настанов критичного мислення в соціальній рефлексії щодо релігії як соціального інституту і постановка питання про чергову кризову актуалізацію проблеми співвідношення розуму й віри у контексті ідеології та феномену постправди. Завданнями статті є окреслення змісту феномена постправди принагідно до теми розвідки, з'ясування типу кореляції між довірою як цінністю та ідеологією як нарративом, окреслення перспектив подальшого вивчення теми.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що перша чверть ХХІ ст. поглибила кризу, пов'язану з констатаціями численних епох «пост»: постраціональності, постметафізики, постпостмодерну, постсекулярності тощо. Експоненціальне зростання кількості та швидкодії горизонтальних (неієрархізованих за статусом) каналів інформації в медіапросторі призвело до ситуації кризи не лише наукової експертизи, але і будь-якого критичного дискурсу, що мав би хоча б мінімальні претензії щодо генерації підстав чергового метанаративу. Тобто епоха «*малих нарративів*» (Ж.-Ф. Ліотар) спричинила феномен «*критики цинічного розуму*» (П. Слотердайк), коли критика критичності спричиняє смисловий хаос, а численні рівноправні взаємовиключні «*правди*» – ситуацію постправди. Тому сучасні біблеїсти пропонують підхід «*герменевтики довіри*», який мав би обумовити нові підстави довіри до біблійних свідчень, релігії та церкви. Р. Хейз зазначає:

«Ми не можемо не піддатися впливові великих «майстрів сумніву» – насамперед Ніцше, Маркса, Фрейда, а потім і Фуко, – поруч з іншими поборниками «критичних принципів». Ці мислителі намагалися розкрити таємницю людської мови і з'ясувати, як наші лінгвістичні й культурні системи формуються під впливом ідеологій, які слугують інтересам влади»².

Таке протиставлення герменевтики довіри «*критичній герменевтиці сумніву*», на нашу думку, вельми симптоматичне, оскільки свідчить, що релігійні дискурс і нарратив в цілому, а не лише Біблія, можуть і мають бути піддані ідеологічній критиці. Це може означати насамперед, що нарратив релігії може бути використаний як структурний елемент маніпулятивних механізмів ідеології, що в новітніх умовах означає загрозу втрати церквою та релігією суб'єктності, а також побутування релігійного меседжу в масовій свідомості з обмеженим функціоналом ідеологічних конструктів, віральних відео, інформаційних мемів, символіки тощо. Користуючись відомим висловом Л. Вітгенштайна

² Хейз Р. Возрождение воображения; пер. с англ. А. Колкера. Черкассы, 2012. С. 210.

про те, що мова перевдягає думку (Трактат, 4.002), можна сказати, що епоха постправди в медіапросторі за допомогою знеособлених символічних рядів «перевдягає» релігійну Звістку, використовуючи релігію та церкву як засіб впливу. Одначе модерна та постмодерна релігійна свідомість не була підважена, лише зазнала трансформації, як зауважує сучасна дослідниця Л. Шваб, через «нові умови вірування»³. Окреслена ситуація обумовила виникнення ідеологічного вакууму та хаосу, які лише частково змогли компенсувати традиційні соціальні інститути, відповідальні за формування світоглядного знання, соціальної уяви та індивідуальної і групової ідентичності, насамперед інститутів церкви і освіти. Таким чином, відсутність окресленого ідеологічного підґрунтя поставила під сумнів не лише просвітницький наратив гуманізму, що гранично ускладнило формування уявлень про ідентичність та позиціонування людини у системі Я – світ, але і актуалізувала проблематику релігійного знання та віри як соціального чинника. Феномен постправди та постання стратегій інформаційних, конкузіональних і гібридних воєн засвідчили, що ідеологічні структури в інформаційному полі так чи інакше звертаються до ціннісних настанов у свідомості реципієнта чи то розхитуючи, чи то зміцнюючи їх. Постправа парадоксально маніпулює людиною через саму людину, зсередини, апелюючи до емоційного спротиву сформульованим системам цінностей як репресивним, а не через зовнішнє наві'язування стандартних ідеологічних кліше та стереотипів, як це відбувається у випадку пропаганди. Після визнання лексеми постправа⁴ Оксфордським словником словом 2016 року та світових інформаційних кампаній, пов'язаних з гібридними маніпулятивними практиками в соціальній і політичній сферах, маємо визнати граничну проблематизацію поняття реальності у світі, твореному сучасними інформаційно-комунікативними технологіями на рівні ідеології, що є прямо дотичним до релігійного знання. Ю. Чорноморець зазначає, що «недоведеними є теорії про те, що простір «світського» був придуманий як певний конструкт, нав'язаний суспільній думці у новий час»⁵, тобто світське та релігійне постійно взаємодіють протягом історичного розвитку, та концепції тотальної постсекулярності сучасної соціокультурної реальності недостатні. Якщо так, то логічною сферою перетину світського і релігійного описів соціальної реальності є ідеологія. Сучасна соціологія релігії в цілому засвідчує стагнацію довіри до церкви та релігії як у масштабах України, так і в масш-

³ Шваб Л. Людина і релігія в модерному світі. Волинський благовісник. 2018. № 6. С. 255.

⁴ McIntyre, L. Post-Truth. MIT Press Essential Knowledge series, 2018. URL: <https://mitpress.mit.edu/books/post-truth>

⁵ Чорноморець Ю. П. Криза теорій постсекулярного стану суспільства в українській теології. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2020. Серія 7. Вип. 42 (55). С. 24.

табі всього світу, хоча в ситуації постправди та кризи наукової експертизи (як варіанту тотальної кризи довіри та деформації комунікативної дії (Ю. Габермас)) це стосується соціальних інститутів назагал. Але при цьому кількість вірян основних конфесій християнства збільшується, а довіра до релігійних лідерів людства незначно стагнує, причому причиною цього є переважно інформаційні скандали⁶. Це цілком вкладається в окреслений нами механізм медійної залученості релігії та церкви. В Україні довіра до церкви назагал суттєво зменшилася з 56,3% у 2010 р. до 38,7% у 2019 р., причиною чого, на нашу думку, стали численні інформаційні війни та боротьба ідеологій, пов'язані з отриманням ПЦУ Томоса від вселенського патріарха. При цьому рівень довіри до релігійного лідера ПЦУ постійно зростає – від 38,7% у 2019 р. до 49,7% у 2021 р.⁷. Таке потужне зростання на 11% довіри до предстоятеля помісної церкви (при тому, що рейтинг та антирейтинг інших лідерів, наприклад, папи римського Франциска, практично не змінився, а московського патріарха суттєво погіршився), на нашу думку, свідчить про потужний соціальний запит довіри до церкви, яка позиціонує себе не як політичний департамент уряду чи «скрепа» уявної ідеології, а в своєму первісному значенні як об'єднання вірних у Христі для єднання з Богом. Таким чином, інституціональна недовіра, обумовлена раціональними міркуваннями та інформаційними атаками, перекривається потребою довіри, яка, крім цілком раціональних мотивів (привабливість медійного образу, прозорість і адекватність дій тощо), має ще й емоційно та екзистенційно вмотивовану укоріненість у природі людини. Дослідники інституту соціології НАНУ засвідчують, що підтримка та довіра до ПЦУ зростає насамперед за рахунок тієї частини респондентів опитувань, які були байдужими до цього питання або не могли визначитися з відповіддю⁸, що може означати, що запит на довіру спрацьовує серед людей і соціальних груп, які не охоплені або мають змогу протистояти жорстким ідеологічним меседжам пропаганди, агресивної конспірології, побутових забобонів тощо. Можемо припустити, що властивий людині потяг

⁶ Гриневич В. Вірити й довіряти. Verbum. 2021. 23 червня. URL: <https://www.verbum.com.ua/06/2021/the-media-problem/faith-and-trust/>

⁷ Довіра до Церкви, як морального авторитету, зменшується, – дослідження Центру Разумкова. RISU. Релігійно-інформаційна служба України. 2019. 14 листопада. URL: https://risu.ua/dovira-do-cerkvi-yak-moralnogo-avtoritetu-zmenshuyetsya-doslidzhennya-centru-razumkova_n101090; Митрополит Епіфаній має найвищий рівень суспільної довіри серед релігійних діячів. Православна церква України. 2022. 01 лютого. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/mytropolyt-epifanij-maye-najvyshhyj-riven-suspilnoyi-doviry-sered-religijnyh-diyachiv/>

⁸ Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціальнопсихологічний аналіз; О.Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін.; за наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. С. 133.

до правди значно глибше укорінений, ніж про це може свідчити традиція аналітичної філософії та описової соціології. Йдеться про те, що Вітгенштайнова дистинкція «того, про що можна говорити» та «того, про що слід мовчати» в контексті релігійної інтерпретації поняття істини не чинна на дологічному і довербальному рівнях свідомості людини («план іманентності» Ж. Дельоз).

Тому «істину не можна звести до істини про емпіричний світ... /.../ ... «З'ясування фактів» мають багато спільного з цінностями, політичними дискурсивними практиками та рішеннями, які впливають на життя всіх нас. Релігійні категорії мають тенденцію формувати ставлення до світу та інформують про цінності для вірян, але такі категорії та переконання не повинні послаблювати схильність людини до процедур відповідальної перевірки доказів. Навпаки, вони можуть запропонувати філософську основу таких процедур»⁹,

– вважає дослідник з Кембриджу Г. Андрейч. Отже, релігійні переконання та довіра до церкви певним чином стимулюють емоційно та екзистенційно мотивований потяг і воління до правди як істини, яка вища за тенденційні підбірки розрізнених фактів, маніпулятивні чи фейкові новини, ідеологічні конструкти. Така людина прагне відчувати Промисел Божий за буденністю політичних змагань та ідеологічних інвазій у свідомість. Антрополог Л. Чуа, досліджуючи архаїчні спільноти на малайзійському Борнео (більшість населення – християни, незначна кількість – язичники) встановлює, що політичний вибір прямо обумовлений довірою до надприродних релігійних вірувань. Більше того, довіра до релігії фіксує вимогу правди, яка дає можливість уникати маніпуляцій і «повернути правду в політичну сферу»¹⁰. Власне, протягом історії плекане релігійним переживанням прагнення справедливості й правди, насамперед в соціальному, а насамкінець в онтологічному, метафізичному вимірах, завжди протистояло інформаційним маніпуляціям влади – від Давнього Сходу й античної епохи до сучасних спроб переписування історії (яскравим прикладом чого є сучасні феномени сторітелінгу та публічної чи актуальної історії). Отець К. Говорун прямо стверджує, що «постправада – політичний феномен. Постправада за своєю природою не християнська. Її сестра – відверта брехня, з якою у них спільний батько»¹¹. Тому маючи на

⁹ Andrejč, G. Religion, Truthfulness and the 'Post-Truth' Politics. Woolf Institute. 2017. 06 March. URL: <https://www.woolf.cam.ac.uk/blog/religion-truthfulness-and-the-post-truth-politics>.

¹⁰ Chua, L. What Religious Beliefs Reveal About Post-Truth Politics. Sapiens. Anthropology Magazine. 2017. 21 May. URL: <https://www.sapiens.org/culture/post-truth-politics/>

¹¹ Говорун К. Постправада. Public orthodoxy. 2017. 22 Sept. URL: <https://publicorthodoxy.org/2017/09/22/%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0/>

увазі, що віра, релігія і церква є вельми важливими факторами інформаційної безпеки держави як на індивідуальному, так і на груповому рівнях, не слід забувати, що вони є значно масштабнішими мотиваційними і ціннісними комплексами, ніж ідеології та геополітичні моделі, і тому спроба використання довіри до церкви та маніпулятивного впливу на релігійні переконання з метою скороминущих політичних завдань закінчуються соціальною деструкцією й геополітичною стагнацією. Специфіка сучасних медіа обумовлює викривлене висвітлення релігійної проблематики, оскільки ситуація постправди та кризи метанаративів взагалі не передбачає ніякої об'єктивності, а лише множинність умовно рівноправних точок зору за відсутності експертизи їх адекватності. Тому, наприклад, молодіжна аудиторія (що стосується насамперед невоцерковленої молоді) схильна некритично сприймати квазі-іронічне, а то й відверто негативне ставлення до релігії та церкви як норму (про що свідчить дослідження А. Бойко)¹².

Релігія, яка опікується вірою людей, обумовлює цивілізаційний масштаб розвитку і тому не може бути вбудована в структури нижчого порядку, хоча такі спроби постійно відбуваються протягом історії людства. Віра і релігія мають не просто враховуватись під час процесу прийняття управлінських рішень, але й лягати в їх основу. Причиною цього є те, що релігійне знання виходить за межі емпіричних фактів і апелює до сфери ціннісних орієнтацій, емоційної мотивації та ірраціональних поведінкових моделей.

Висновки. Довіра до церкви та серйозне ставлення до релігійного знання в межах суспільної свідомості є не просто маркерами стану соціуму чи рівня його секуляризованості, але ознаками, по-перше, його готовності до конструктивних трансформацій і розвитку і, по-друге, до рецепції та впровадження когнітивних моделей критичного мислення і насамкінець – простого здорового глузду. Релігійні переконання можуть ставати перепорою для некритичної тотальної неґації, притаманної феномену постправди, яка заперечує існування цінностей та позитивних тверджень назагал. При цьому довіра до церкви, яка формується на основі релігійних знань і переконань, може також вивільнювати людину з полону «*плинних ідеологій*» (В. Єрмоленко) за умови особистісного екзистенційного переживання віри, а не прийняття її символічних ідеологізованих ознак. Протистояти наявній ситуації постправди можна, протиставляючи їй спілкування та раціональну довіру, засновану на релігійних загальнолюдських, просвітницьких цінностях, на культивуванні переживання єдності не в межах уявних мережевих спільнот, а реальних об'єднань людей (Церква,

¹² Бойко А. Релігія і політика в медіа : особливості сприйняття інформації молодіжною аудиторією. Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. 2013. Вип. 3. С. 307–319.

грумада, родина). При цьому критичне мислення як пізнавальна настанова цілком суголосне релігійній вірі та довірі до Церкви.

Список джерел і літератури:

1. Бойко А. Релігія і політика в медіа: особливості сприйняття інформації молодіжною аудиторією. Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. 2013. Вип. 3. С. 307–319.
2. Говорун К. Постсправда. Public orthodoxy. 2017. 22 Sept. URL: <https://publicorthodoxy.org/2017/09/22/%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0/>
3. Гриневич В. Вірити й довіряти. Verbum. 2021. 23 червня. URL: <https://www.verbum.com.ua/06/2021/the-media-problem/faith-and-trust/>
4. Довіра до Церкви, як морального авторитету, зменшується, – дослідження Центру Разумкова. RISU. Релігійно-інформаційна служба України. 2019. 14 листопада. URL: https://risu.ua/dovira-do-cerkvi-yak-moralnogo-avtoritetu-zmenshuetsya-doslidzhennya-centru-razumkova_n101090
5. Марченко О. В., Кретов П. В., Кретова О. І. Post-truth and critical thinking: ideological implications in education Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія». Вип. 43. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 96–102.
6. Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціальнопсихологічний аналіз; О. Г. Злобіна, М. О. Шульга, Л. Д. Бевзенко та ін.; за наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 291 с.
7. Хейз Р. Возрождение воображения; пер. с англ. Л. Колкера. Черкассы: Коллоквиум, 2012. 236 с.
8. Чорноморець Ю. П. Криза теорій постсекулярного стану суспільства в українській теології. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2020. Серія 7. Вип. 42 (55). С. 20–29.
9. Шваб Л. Людина і релігія в модерному світі. Волинський благовісник. 2018. № 6. С. 245–256.
10. Andrejč, G. Religion, Truthfulness and the 'Post-Truth' Politics. Woolf Institute. 2017. 06 March. URL: <https://www.woolf.cam.ac.uk/blog/religion-truthfulness-and-the-post-truth-politics>
11. Chua, L. What Religious Beliefs Reveal About Post-Truth Politics. Sapiens. Anthropology Magazine. 2017. 21 May. URL: <https://www.sapiens.org/culture/post-truth-politics/>
12. McIntyre, L. Post-Truth. MIT Press Essential Knowledge series, 2018. URL: <https://mitpress.mit.edu/books/post-truth>

References:

1. Boiko A. (2013). Relihiia i polityka v media: osoblyvosti spryiniattia informatsii molodizhnoi audytorii. Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho instytu presoznavstva. Vyp. 3. S. 307–319 [in Ukrainian].
2. Hovorun K. (2017). Postpravda. Public orthodoxy. 22 Sept. URL: <https://publicorthodoxy.org/2017/09/22/%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0/> [in Russian].
3. Hrynevych V. (2021). Viryty y doviriaty. Verbum. 23 chervnia. URL: <https://www.verbum.com.ua/06/2021/the-media-problem/faith-and-trust/> [in Ukrainian].
4. Dovira do Tserkvy, yak moralnoho avtorytetu, zmeshuietsia, – doslidzhennia Tsentru Razumkova. (2019). RISU. Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy. 14 lystopada. URL: https://risu.ua/dovira-do-cerkvi-yak-moralnogo-avtoritetu-zmeshuietsia-doslidzhennya-centru-razumkova_n101090 [in Ukrainian].
5. Marchenko O. V., Kretov P. V., Kretova O. I. (2021). Post-truth and critical thinking: ideological implications in education. Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filosofia». Vyp. 43. Drohobych: Vydavnychi dim «Helvetyka». S. 96–102 [in English].
6. Sotsialna napruzhenist u kryzovomu sotsiumi: sotsialnopsykholohichni analiz (2019); O. H. Zlobina, M. O. Shulha, L. D. Bevzenko ta in.; za nauk. red. O. H. Zlobinoi. Kyiv: In-t sotsiologii NAN Ukrainy. 291 s [in Ukrainian].
7. Hejz, R. (2012). Vozrozhdenie voobrazhenija; per. s angl. L. Kolkera. Cherkassy: Kollokvium. 236 s [in Russian].
8. Chornomorets Yu. (2020). P. Kryza teorii postsekuliarnoho stanu suspilstva v ukrainskii teolohii. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 7. Vyp. 42 (55). S. 20–29 [in Ukrainian].
9. Shvab L. (2018). Liudyna i relihiia v modernomu sviti. Volynskiy blahovisnyk. № 6. S. 245–256 [in Ukrainian].
10. Andrejč, G. (2017). Religion, Truthfulness and the 'Post-Truth' Politics. Woolf Institute. 06 March. URL: <https://www.woolf.cam.ac.uk/blog/religion-truthfulness-and-the-post-truth-politics> [in English].
11. Chua, L. (2017). What Religious Beliefs Reveal About Post-Truth Politics. Sapiens. Anthropology Magazine. 21 May. URL: <https://www.sapiens.org/culture/post-truth-politics/> [in English].
12. McIntyre, L. (2018). Post-Truth. MIT Press Essential Knowledge series. URL: <https://mitpress.mit.edu/books/post-truth> [in English].